

Список літератури: 1. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), – 2003 р. – №18, №19–20, №21–22, – ст. 144. 2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), – 2003, – №40–44, – ст. 356. 3. Теория и практика использования интеллектуальной собственности в качестве гаранта инвестиций. [Электронный ресурс] // доступ к ресурсу - <http://www.patent.ua/publication.php?id=453>. 4. Зобов'язальне право: теорія і практика [навчальний посібник для студентів юрид. факультетів] // О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та інш. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 912 с. 5. Крушина Ольга Григорьевна. Залог исключительных прав: Автореферат к дис. канд. юрид. наук: 12.00.03: Москва, 2005, 155 с. РГБ ОД, 61:05-12/818. 6. Договірне право України. Загальна частина: навч. посібник // Т.В. Бондар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова та інш. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 896 с. 7. Калятин В. О. Залог имущественных прав // Патенты и лицензии. – № 6. – 2001 г. 8. Борисов А.Б. Комментарий к Гражданскому Кодексу РФ части четвертой (постатейный). Правовое регулирование отношений в сфере интеллектуальной собственности. – М. Книжный мир. – 2007. – стр. 288.

*Жуков С. М.
м. Харків, Україна*

УЧНІ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ (Д. П. XIX – П. XX СТ.)

Поява земської школи як нового типу навчального закладу у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. було важливим етапом у розвитку системи освіти. З огляду на станову, класову й конфесійну структурованість тогочасного російського суспільства розгляд соціальних й етнODEMOГРАФІЧНИХ характеристик учнівського контингенту земської школи є важливою складовою її вивчення. Даного питання торкалися у О. Мармазова [15, С. 6] і Т. Кравченко [14, С. 87] у своїх дисертаційних дослідженнях. Втім, автори зазначених праць зосередили свою увагу насамперед на співвідношенні хлопчиків і дівчат серед загальної кількості школярів в окремо взяті роки, інші соціально-демографічні характеристики не знайшли достатнього висвітлення у згаданих працях. Специфіка тематики дослідження Т. Кравченко дозволила авторці проводити відповідні розрахунки щодо сукупності учнів початкових народних шкіл Харківщини усіх типів, не виділяючи земські училища окремо. У даній статті зроблено спробу комплексного аналізу сукупності учнів земських шкіл на джерельному матеріалі Харківської губернії.

Законодавчо було закріплено, що у початкових школах, в утриманні яких могли брати участь земські установи, право навчатись мали діти «усіх станів і віросповідань» [25, С. 26]. Однак, визначення цих училищ як «народних» свідчило, що призначались вони для дітей із нижчих станів, насамперед селянства. І це відповідало дійсності. Так, за даними на 1882–1883 навчальний рік, серед учнів земських шкіл Харківської губернії представники селянського стану складали абсолютну більшість – майже 87%. Якщо до них додати ще 5,5% солдатських дітей, яких у цьому переписі було виділено в окрему категорію, стає очевидним: більше 90% учнів земських шкіл були дітьми селян. До міщанського стану належало 3% учнів, діти священників складали 2,7% від загальної кількості школярів. В абсолютній меншості (0,3%) перебували представники дворянського стану [23, С. 58].

Приблизно таке саме співвідношення представників різних станів серед сукупності дітей, які навчалися у земських школах Харківської губернії, зберігалось протягом

усього часу їх існування. У 1908 році діти селян становили 95,5% від загальної кількості учнів земських шкіл. Вихідці з міщан складали 3%, представники інших станів (дворянського, купецького, духовенства тощо) – 2,5% сукупності школярів [18, С. 89]. Таким чином, видно, що земська школа була переважно школою селянською.

Що стосується національного складу учнів земських шкіл Харківської губернії, то цілком закономірною була абсолютна кількісна перевага українців, яких було більше 88%. Другу за кількістю групу складали росіяни – близько 11,5%. Учні інших національностей (євреїв, німців, поляків) було значно менше, разом їх було лише піввідсотка [18, С. 82–89]. Низький рівень представництва в земських школах був викликаний не лише малочисельністю представників цих національностей на Слобожанщині, порівняно з українцями та росіянами, а ще й тим, що німецькі колоністи та євреї воліли влаштовувати власні національні школи. Позначилось це також на загальному середньому рівні грамотності національних груп. Так, наприкінці ХІХ століття в Російській імперії більшість німців (близько 65% чоловіків і жінок) і близько чверті євреїв (49% чоловіків і 8% жінок) були писемними. В українській і російській громадах цей показник був значно нижчим і становив відповідно 19 і 15% для чоловіків і трохи більше 1% для жінок [2, С. 320]. Треба відмітити, що лише у Валківському повіті Харківської губернії більшість учнів – майже 70% – земських шкіл були росіянами, в інших повітах переважали школярі української національності. Їхня кількість коливалась від 67% (у Зміївському повіті) до 97–99% (у Лебединському та Сумському повітах) [18, С. 82–89].

Безпосередньо пов'язаною з національною була релігійна приналежність учнів. Абсолютна більшість школярів належала до православної громади (99%). Були представлені також старообрядці (мешканці російських селищ Вовчанського, Зміївського, Харківського та Куп'янського повітів) [6, арк. 21], сектанти, насамперед молокани та інші духовні християни (етнічні росіяни з Богодухівського й Валківського повітів), протестанти-лютерани (німецькі колоністи з Ізюмського повіту) [22, С. 55], юдеї (євреї) і католики (поляки). Разом представники цих конфесій складали близько відсотка від загальної кількості школярів, у більшості випадків вони навчалися в училищах разом зі своїми єдиновірцями, і таких земських шкіл, учні яких не сповідували канонічне православ'я, на початок ХХ ст. в губернії було близько десяти [18, С. 74–81].

Згідно з даними, наведеними працях відомого математика другої половини ХІХ ст., родоначальника російської статистики Ю. Янсона, у Європейській Росії у 70-х – 80-х рр. ХІХ ст. у віковій групі від 0 до 15 років (саме до цієї групи входили діти шкільного віку 8–14 років) перевага осіб чоловічої статі над особами жіночої статі становила близько 0,8% [32, С. 94]. За результатами всеросійського перепису населення 1897 р. у Харківській губернії проживало 197460 хлопчиків і 193734 дівчини віком від 8 до 14 років [24, С. 12]. Отже, частки дітей шкільного віку чоловічої і жіночої статі становили відповідно 50,48% і 49,52%. Дані земських подвірних переписів 1913 р. демонструють аналогічні показники [28, С. 235].

Таким чином, можна зробити висновок про незначну кількісну перевагу хлопчиків над дівчатами серед загальної сукупності дітей шкільного віку у Харківській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Але у народних школах співвідношення між учнями різної статі було дещо іншим.

На початковому етапі розбудови мережі земських шкіл у Харківській губернії дівчат серед учнів було вкрай мало. За даними на 1865 р., з 1769 школярів 1677 були хлопчиками, а 92 – дівчатами, тобто останні складали лише 5% від загальної кількості учнів [30, С. 47]. У подальші роки кількість народних шкіл і учнів, що навчалися в них, невпинно зростала, і частка дівчат не залишалась незмінною, у 1875–1876 рр. складала близько 10% [8, арк. 34–37]. На межі ХІХ і ХХ ст. дівчата становили п'яту частину від

загальної кількості учнів [5, арк. 132], напередодні першої світової війни їх було уже близько третини [7, арк. 4–23; 20, С. 18–23]. За перші 15 років (1865–1881 рр.) розбудови мережі земських шкіл у Харківській губернії частка учениць зросла на 7,4%, або майже у 2,5 рази: з 5,2% до 12,6%. Наступні 15 років (1881–1896) дали приріст частки дівчаток лише 4,6%. Реалізація проекту запровадження програми загальної початкової освіти на Харківщині супроводжувалась максимально високими темпами зростанням відносної частки учениць серед загальної кількості школярів: з 1907 по 1917 рр. частка дівчат зросла з близько 23,5% до майже 33,5% – на 10% усього за 10 років. Таким чином, зміна статевої структури учнівського складу земських шкіл Харківської губернії на користь дівчат відбувалась симетрично із процесом розширення мережі народних шкіл і збільшенням загальної кількості їх учнів.

Школярі чоловічої статі чисельно переважали в земських школах Харківської губернії протягом усього часу їх існування. Такий стан речей не був унікальним, подібна ситуація була характерною для всієї Російської імперії. Так, у 1898 р. початкову освіту отримували 5% хлопчиків і 1,45% дівчат шкільного віку, учні переважали над ученицями більше ніж втричі [31, С. 212]. У 1910 р. століття частка дівчат серед загальної кількості учнів початкових шкіл Російської імперії становила 31,5% [21, С. 3], у Харківській губернії цей показник був нижчим і становив близько 26%. Дівчата стали складати третину від загальної кількості школярів лише з 1914 р.

Незважаючи на те, що у селянському середовищі, згідно з свідченнями дореволюційних авторів, упередженого ставлення до надання освіти дівчатам не було [17, С. 8; 27, С. 10], батьки учнів земських шкіл схилились до думки, що грамотність важливіша для хлопця. Пільга для грамотних рекрутів у військовій службі, звісно, відігравала свою роль, але не завжди визначальну [1, С. 11]. У своєму синові селянин волів бачити майбутнього хазяїна, і знання, отримані в школі, мали допомагати йому вести господарство [26, С. 41]. Як справедливо зазначав М. Корф, «дівчина проводить шкільний вік не в школі, а за прядивом» [13, С. 35], готуючи собі придане. Крім того, активна участь у господарських і домашніх справах сім'ї, зокрема, догляд за малими дітьми, робота у наймах ставали перепорою на шляху отримання освіти не тільки для дівчат [10, С. 18; 11, С. 51].

Матеріальне становище значної частини багатодітних селянських сімей не давало можливості забезпечити доступ до навчання всім дітям, тому батьки намагались відправити до школи насамперед сина (або синів). Таким чином, більше шансів потрапити до складу учнів народних училищ і закінчити курс навчання мали доньки заможніших батьків. Підтверджують і добре ілюструють такий стан речей дані про рівень економічного благополуччя учнів земських шкіл Харківської губернії, зібрані земським відділом губернської управи в 1901–1902 рр. (табл. 1) [29, С. 52]:

Таблиця 1 – Рівень економічного благополуччя учнів земських шкіл Харківської губернії

Учні	1-ше відділення		2-ге відділення		3-тє відділення	
	хлопчики (%)	дівчата (%)	хлопчики (%)	дівчата (%)	хлопчики (%)	дівчата (%)
заможні	14,34	16,14	15,19	18,58	17,58	22,98
середні	51,36	51,70	52,14	53,10	52,86	52,90
бідні	34,30	32,16	32,67	28,32	29,56	24,12

Таким чином, хоча погоджуватись з позицією радянської історіографії про те, що народна школа обслуговувала насамперед заможну (куркульську) верхівку селянства

[10, С. 18; 11, С. 51; 16, С. 67] не варто, економічний фактор також мав значний вплив на формування учнівського контингенту у земських школах, як Російської імперії взагалі [2, С. 322–326], так і Харківської губернії зокрема.

Завдяки тому, що більшість школярів кидали навчання до закінчення його повного терміну, наприкінці XIX століття лише 10% учнів народних училищ Російської імперії ставали їхніми випускниками [31, С. 212]. Щоправда, на початку XX століття цей показник дещо зріс і для українських губерній становив уже 14% [3, С. 91]. Що стосується вікової структури учнів земських шкіл Харківської губернії, то за даними зібраними відділом народної освіти Харківської губернської земської управи в 1908–1909 р. дітей 7 років було 1,3%, 8 років – 11,9%, 9–21,8%, 10–24,8%, 11–19,3%, 12–12,9%, 13–5,8%, 14–2,2%. При цьому всі діти 7–8 років, біля половини дев'яти-десятирічних і третини одинадцятирічних належали до учнів першого відділення (року навчання). Друга половина дітей 9–10 років і більше третини одинадцяти-дванадцятирічних були учнями другого року навчання, всі інші, відповідно, займались у третьому відділенні [19, С. 40]. Отже, більшість батьків віддавали до школи своїх дітей, коли ті досягали 8–10-річного віку, але на початку XX ст. разом із значним розширенням мережі земських шкіл зросло й бажання селян надавати своїм дітям освіту. Тому нерідко до школи приводили дітей, що були молодші восьми років. Частіше за все в таких випадках у прийомі відмовляли, але якщо рівень фізичного й розумового розвитку майбутнього учня відповідав рівню розвитку восьмирічної дитини, тоді на розсуд учителя брали до школи також і семирічних дітей [9, С. 141].

Отже, земські школи Харківської губернії обслуговували насамперед дітей селян: представники цього стану протягом усього періоду, що досліджуються складали більше 90% від загальної сукупності учнів. Такий саме стан речей був характерним і для решти земських губерній Російської імперії [4, С. 45]. Основну масу селянського населення Харківщини становили українці й росіяни православного віросповідання, що відповідним чином позначилось на учнівському контингенті земських училищ. Представників інших конфесій і національностей у земських початкових училищах було менше відсотка завдяки й тому, що громади національних меншин самотужки влаштовували власні школи. Незважаючи на приблизно однакову кількість осіб чоловічої й жіночої статі у віковій групі від 8 до 14 років, з усієї сукупності дітей шкільного віку протягом всього періоду існування земських шкіл на Харківщині у них навчалось значно більше хлопців ніж дівчат через цілий комплекс причин соціально-економічного і культурно-ментального характеру. Паралельно з розширенням мережі початкових народних училищ зростала не тільки абсолютна кількість школярів, а й відносна частка учениць: якщо у середині 1860-х рр. дівчат у земських школах було удев'ятеро менше ніж хлопців, то через п'ятдесят років учениці складали третину від загальної кількості школярів. У початкових народних училищах Харківської губернії навчались діти віком від 7 до 14 років, однак близько 90% з них складали особи восьми- дванадцятирічні особи. Більшість дітей потрапляли до школи у 8–10 років.

Список літератури: 1. Блинов Н. Земская служба. Беседы гласного крестьянина Акима Простоты / Н. Блинов. – СПб., 1881. 2. Бычков Н. Грамотность сельского населения. (По данным земской статистики) / Н. Бычков // Юридический вестник. – 1890. – № 7–8. 3. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865–1919 роках: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність № 07.00.01 «Історія України» / Р. Гавриш. – Полтава, 1998. 4. Горская Н.И. Идеал соборности и земский либерализм / Н. Горская // Земство, соборность, демократия. Материалы научно-практической конференции (27 февраля 2003 г.). –

- Смоленск, 2003. 5. ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 832. – Арк. 132. 6. ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 860. – Арк. 21. 7. ДАХО. – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 905. – Арк. 4–23. 8. ДАХО. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 34–37. 9. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1913 года по отделу народного образования. – Харьков, 1913. 10. Жильцов П. А. Учитель сельской школы: Учебное пособие / П. Жильцов, В. Величкина. – М. – Ч. 1: Учитель дореволюционной школы. 11. Кабытов П. С. Русское крестьянство: Этапы духовного освобождения / П. Кабытов, В. Козлов, Б. Литвак. – М., 1988. 12. Корнілов В.В. Основні етапи розвитку освіти на Харківщині / В. Корнілов // Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині. – Харків, 1992. 13. Корф Н. А. Русская начальная школа / Н. Корф. – СПб., 1872. 14. Кравченко Т. М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в д.п. XIX – на поч. XX ст.: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність № 07.00.01 «Історія України» / Т. Кравченко. – Харків, 1999. 15. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спеціальність № 07.00.01 «Історія України» / О. Мармазова. – Донецьк, 1998. 16. Медынский Е.Н. Какою была школа до Октябрьской революции / Е. Медынский. – М.-Л., 1931. 17. Мордовцев Д.Л. Десятилетие русского земства. 1864–1875 / Д. Мордовцев. – СПб., 1877. 18. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1908 год. – Харьков: 1910. 19. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. – Харьков: 1912. 20. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1913/14 учебный год: Статистический обзор. – Харьков, 1916. – Ч. 2. 21. Олейник Е. А. Должно ли быть начальное образование в школе обязательным / Е. Олейник // Для народного учителя. – 1913. 22. Отчёт Изюмской уездной земской управы по народному образованию в Изюмском уезде за 1914 год. – Изюм, 1915. 23. Отчёт Харьковской губернской земской управы за истекший 1882–83 год по земскому отделу. – Харьков, 1883. 24. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб., 1904. – Т. XLVII: Харьковская губерния. 25. Положение о начальных народных училищах 25 мая 1874 г. // Народные училища по положению 25 мая 1874 г. / Сост. Фальборк Г. Чарнолуцкий В. – СПб., 1903. 26. Пругавин А. С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области умственного развития и просвещения / А. Пругавин. – М., 1890. 27. Рачинский С. А. Заметки о сельских школах / С. Рачинский. – СПб., 1883. 28. Свавицкий Н.А. Земские подворные переписи 1880–1913: поуездные итоги / Н. Свавицкий, З. Свавицкая. – М., 1926. 29. Состояние начального народного образования в Харьковской губернии за 1902 год. – Харьков, 1904. 30. Статистический обзор деятельности Харьковского губернского земства 1865–1889 гг. – Харьков, 1890. 31. Филиппова Л.Д. Из истории женского образования в России / Л. Филиппова // Вопросы истории. – 1963. – № 2. 33. Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика населения / Ю. Янсон. – СПб., 1892.

*Зимогляд В. Я
м. Харків, Україна*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ОСОБЛИВОСТІ Й УМОВИ ФОРМУВАННЯ В УКРАЇНІ

Сутністю історичного поступу й розвитку суспільства, як відомо, є соціальні перетворення. У логіці історичного розвитку будь – який дійсний процес в ідеальному ро-